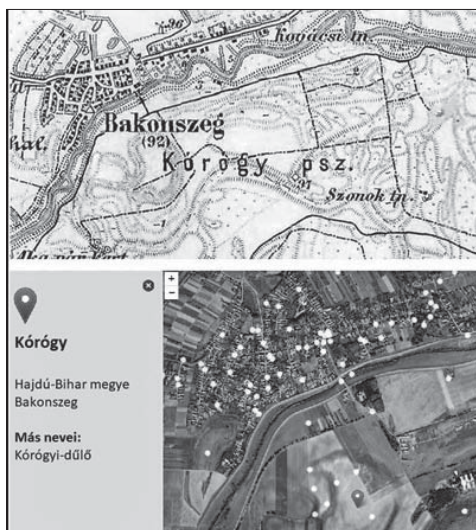

A Kórógytól a Tacsillóig

Hajdú-Bihar megyei helynevek névszociológiai vizsgálata

BEVEZETÉS

A magyar helynevek – vagy más szóval földrajzi nevek – sűrűn behálózzák a Kárpát-medencét, s ezzel összefüggésben identitásformáló szereppel is bírnak, hiszen ezek minden más nyelvi elemnél erősebben jelzik a közvetlen környezetünkhöz, szülőföldünkhöz való tartozásunkat. A nevek mint többnyire a múltból ránk maradt elemek régebbi nyelvi és kulturális viszonyokat őriznek. E szerepgazdagság miatt többféle tudomány is érdeklődik irántuk, s tanulmányozásukra egy önálló tudományág, a jellegzetesen interdiszciplináris *névtudomány*, más néven *onomasztika* alakult ki. A helynevek ismeretének azonban nemcsak tudományos, hanem gyakorlati hozadéka is van. Mai életünk legkülönbözőbb területei – a globalizációval is összefüggésben – mind élenkebben tartanak igényt a nevek ismeretére és az élet különböző szinterein való használatára.¹

A bakonszegi Kórógy helynév a harmadik katonai felmérés térképén a XIX. század végén és a Magyar Nemzeti Helynévtár felületén napjainkban

helyneveit, melyek kiapadhatatlan forrásul szolgálnak a nyelv- és a történettudomány számára. A XIX. század utolsó harmadában elsősorban történészek fogták vállat a helyneveket, amikor a Kárpát-medence etnikai viszonyairól a nevek vizsgálata révén igyekeztek

A helynevek iránti tudományos érdeklődés lényegében a nyelvújítás időszakában, a nemzeti nyelv felemelésének programjával összefüggésben mutatkozott meg, amikor is a szócsoport szótárakban történő megjelentetésének feltétele a lehető legtöbb magyar helynév felgyűjtése volt. A Magyar Tudós Társaság 1837-ben pályatételt tűzött ki a két ősi tulajdonnévfajta, a személynevek és a helynevek összegyűjtésére, melynek eredményeképpen a XIX. század közepére számos eltérő értékű helynévgyűjtemény látott napvilágot. Ebből az időszakból maradandó értékűként emelkedik ki Révész Imre, a későbbi jeles egyháztörténész munkássága, aki nem csupán a helynevek összegyűjtésével foglalkozott, hanem azok történeti forrásértékére is ráirányította a korabeli tudományosság figyelmét. Révész példáját követte Pesty Frigyes történész, aki 1864-ben az akkori Magyarország valamennyi településének összes használatban lévő helynevét kívánta összegyűjteni. Vállalásának köszönhetően 63 vaskos kötet őrzi a XIX. század közepének magyarországi és erdélyi

¹ Magyar Nemzeti Helynévtár (elektronikus adatbázis). Szerk.: Hoffmann István–Tóth Valéria. A névtárról: <http://mnh.unideb.hu/nevtar.php>; Letöltés: 2021. 04. 15.

képet alkotni. A XX. század elején a néprajztudósok, elsősorban Jankó János jóvoltából formálódott tovább az élőnyelvi helynévgyűjtés módszere. Jankó olyan elvek szerint tökéletesítette gyűjtőmódszerét, melyekkel a későbbi korok kutatóinak is kiváló mintát adott.

A helynevek gyűjtésének és közzétételének tehát a magyar helynévkutatásban jól kialakult módszere van, mely lényegében a XX. század első harmadára fejlődött ki, s tudományos viták, eszmeccserék révén rögzült viszonylagosan egységes felfogássá. Ennek az eljárásnak az elméleti összegzésében, és a széles körű gyakorlati alkalmazásában Erdély nagy nyelvész tudósának, Szabó T. Attilának elvülhetetlen érdemei vannak. E módszert alkalmazták annak a nagyszabású helynévfeltáró munkának a során is, amely a múlt század utolsó harmadában országos méretet öltve, az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozó Végh József, majd Ördög Ferenc irányításával zajlott Magyarországon. A konkrét gyűjtés megyei egységekben folyt a helyi közigazgatási, múzeumi, oktatási szervekkel együttműködve, a munka szervezeti keretét pedig a honismereti mozgalom adta. A vállalás önkéntes gyűjtők százait fogta munkára, s közülük idővel azok is kiváltak, akik a tudományterület megbízható tudású szakemberivé képezték ki magukat. A kutatók az egymással párhuzamosan zajló gyűjtőmunkák eredményeit nyomtatott formában is közreadták: 1964-től 1989-ig az ország területének mintegy a feléről jelentek meg közel azonos szemléleti alapokhoz igazodó helynévtárak. A korábban nagy lendülettel zajló helynévgyűjtő munka az 1990-es évek elején megrekedt, a rendszerváltás nyomán bekövetkezett közigazgatási és társadalmi változásoktól nyilvánvalóan nem függetlenül.²

Az új évezredben a debreceni névkutató műhely arra vállalkozott, hogy az elakadt helynévgyűjtő munkáknak új lendületet adva egy mindaddig jórészt feldolgozatlan területen, Hajdú-Bihar megyében folytatja a helynevek gyűjtését és közzétételét. A többéves kutatás eredménye a 2015-ben megjelent *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. – A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* címen napvilágot látott kötetben és a *Magyar Nemzeti Helynévtár*³ honlapján egyaránt hozzáférhető. A névtár egyik közzevőjeként én magam is folytattam élőnyelvi és történeti helynévgyűjtést a megye északi részén, a Hajdúháton, emellett ugyanakkor saját régiómnak, szülőföldemnek, a Berettyó–Körös-vidéknek a vizsgálatát is kiemelten fontos feladatként tartottam számon. E kettősségből adódóan a legutóbbi években számos Hajdú-Bihar megyei településen folytattam helynévgyűjtő munkát.

A terepmunka során a nyelvhasználókkal folytatott beszélgetések óhatatlanul ráirányították a figyelmet arra a jelenségre, miszerint a különböző egyének helynévismerete között igencsak nagyfokú eltérések lehetnek. A helynévismereti vonatkozások szerteágazó, többféle kérdést felvető problematikájával tehát – korábbi kutatókhoz hasonlóan – magam is a helynévgyűjtési szituációkban találkoztam. E jelenség vizsgálatakor a névtudomány egy viszonylag új részterületének, a helynév-szociológiának az elméleti-módszertani keretrendszerére támaszkodhatunk.

HELYNÉV-SZOCIOLÓGIA

A *helynév-szociológia* – vagy más néven *szocio-onomasztika* – erősen interdiszciplináris terület: műveléséhez más tudományterületek, pl. a szociológia, antropológia, földrajz- és történettudomány, informatika stb. ismeretanyaga is szükséges. A helynév-szociológiai vizs-

2 Hoffmann István: Magyar helynévkutatás. 1958–2002. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2003. 10–12, 41–55.

3 Magyar Nemzeti Helynévtár, www.mnh.unideb.hu; Letöltés: 2021. 04. 15.

gálatok által feltárt eredmények nem csupán a nyelvtudományban hasznosíthatók, azok számos más tudományterület céljainak szolgálatában is állhatnak. Főbb kutatási területei közé tartozik a kisebbségi névhasználat, a névtervezés, a névkontaktológia, a névpolitika stb. mellett a helynévismeret vizsgálata is.

A névismereti vizsgálatok alkalmával a hagyományos helynévgyűjtés eredményeképpen összeállt névkorpusz ismeretének mérése településenként történik meg. A kutatók igen gyakran alkalmazzák a hólabda módszert, vagyis a hagyományos helynévgyűjtés adatközlői által javasolt egyének bevonásával mérik az egyének névismeretét. A szóbeli interjúk előtt minden esetben rögzítik az adatközlők alapvető személyi adatait, foglalkozását és etnikai, nyelvi hovatartozását. A hazai névismereti vizsgálatokban az adatközlőket négy, életkoron alapuló kategóriába szokás sorolni: 1) 20 év alatti, 2) 21–40 év közötti, 3) 41–60 év közötti és 4) 61 év fölötti korosztály.

A vizsgálatba bevont lakosok kiválasztásakor a kutatók figyelemmel vannak a nemek kiegyenlített aránya mellett a foglalkozások lehető legnagyobb mértékű sokféleségére is. A hagyományos helynévgyűjtés módszeréhez hasonlóan a helynévismereti felmérés adatközlőinek körébe igyekeznek bizonyos tekintetben hivatásos névismerőket is bevonni, így jutnak el többek között postás, vadász, gátőr foglalkozású lakosokhoz: az ő munkájukhoz bizonyos helyfajtákat jelölő helynevek ismerete a másokénál jóval meghatározóbb módon hozzátartozik. A névismereti vizsgálatok során olykor olyan adatközlőket is szokás kikérdezni, akik nem helyben születtek. A névismereti felmérések minden esetben egy félig strukturált interjúval indulnak. Én magam képzeletben a táj egy-egy szegletére navigálok adatközlőimtel, s kérem, hogy sorolják fel, milyen helyek vannak arrafelé. Ezt követően kiindulópontként jelölöm meg a saját utcájukat, s arra kérem őket, hogy onnan gondolatban elindulva mutassák be a falut. Az interjúk második felében valamennyi adatközlőmet megkérdezem a felmérés során nem említett helynevekhez fűződő névismeretéről is, a kikérdezés módszerét alkalmazva. A helynévismereti felmérés harmadik szakaszát a gyűjtött anyagok rendszerezése jelenti. Ebben a munkafázisban az interjúk során Excel-álmányokba rendezett információk feldolgozása és kiértékelése történik meg.

E helyütt arra is feltétlenül szükséges kitérni, hogy a kutatók mit értenek helynévismereten. A helynév-szociológia művelői általában akkor tekintik ismertnek az adott helynevet, ha az adatközlő annak lokalizációjának, azaz pontos térbeli elhelyezkedésének ismeretét is meggyőzően igazolja.

HAJDÚ-BIHAR MEGYEI ESETTANULMÁNYOK

A továbbiakban négy Hajdú-Bihar megyei településen – Szentpéterszegen, Bakonszegen, Pródon és Bodaszőlőn – végzett helynévismereti vizsgálataim eredményeit ismertetem. Kutatásom során 2013 és 2019 között 287 fő helynévismeretét mértem: következtetéseim tehát csaknem 300 egyén helynévismeretének empirikus vizsgálatán alapulnak. A helynévismereti és helynévhasználati kutatómunka terepeként szolgáló térség történetének vázlatos ismerete szükséges feltétele a sikeres helynév-szociológiai elemzésnek, mivel a történeti körülmények kisebb vagy nagyobb közvetettséggel meghatározzák az ott élőknek a nevekhez való viszonyát is. Éppen ezért az alábbiakban az egyes települések általános jellemzésére is sort keríték.

Szentpéterszeg Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyó-vidéken, a folyótól északra fekszik. Az 1111 lakost számláló, magyarok lakta falu lakosai túlnyomórészt református vallásúak. Szentpéterszeg a Berettyóújfalui járáshoz tartozik, északon Tépével, keleten Gá-

borjással, nyugaton Berettyóújfaluuval határos. Déli szomszédjától, Váncsodtól a Berettyó mint természetes határvonal választja el. Területe mintegy 2500 hektár. Szentpéterszeg – vagy ahogyan a helybeli lakosok említik, Péterszeg – megtelepedésétől kezdve napjainkig Bihar megyéhez tartozott. Noha a falu nevének első említése a XIII. századra datálható, a régészeti források tanúbizonysága alapján már a XI. században lakott falu lehetett.⁴

Bakonszeg 1186 lakost számláló falu a megye déli részén, a Nagy-Sárréten, a Berettyó folyó jobb partján; északról Földes és Hajdúszóvát, keletről Berettyóújfaluu, délről Zsáka, nyugatról Bihar-torda határolja. A település két, területi és történeti tekintetben is jól elkülönülő falurészből, a Berettyó hídjától nyugatra elterülő Bakonszegről és az ettől keletre fekvő Kovácsiból áll. A vallási és etnikai tekintetben is homogén – református vallású és magyar nemzetiségű – falu a Berettyóújfaluu járás része, területe mintegy 3500 hektár. Településszerkezete szerint a többtűcs sárréti falvak közé tartozik. Keskeny, szalag alakú telkei hosszanti oldalukkal érintkeznek, s jellemzően több, kisebb részre különülnek el. Népességszáma és területének mérete alapján Bakonszeget – ahogyan Szentpéterszeget is – a kisebb alföldi és az átlagos méretű bihari települések között tartjuk számon. Azt a történelmi vélekedést, mely szerint a történelmi Magyarország legnagyobb kiterjedésű mocsárvilága, a Nagy-Sárrét a legkorábbi időktől kedvező adottságokkal bírt az emberi megtelepedéshez, jól igazolja az a körülmény, hogy már a kora Árpád-korban 21 településnek adott otthont.⁵ A honfoglalás idején még egybefüggő mocsárvilág helyén tehát a későbbiekben a lápok, rétségek és hátaak alkalmasak voltak a megtelepedésre. Mindezt nyelvtörténelmi ismereteink is megtámogatják: noha Bakonszeg első írásos említései csak a XV. századból származnak, a határába beolvadt elpusztult településekre már Árpád-kori forrásokból is vannak adataink.

Pród mintegy 250 lakost számláló falu a Hajdúháton, amely közigazgatásilag Hajdúböszörmény része, területileg azonban a településtől északnyugati irányban 7 kilométerre fekszik. A falu történelme nem túl hosszú múltra tekint vissza: mai utcáit az 1950-es években mérték ki az elpusztult középkori település, Pród helyén, s lakosai az 1960-as évek elejétől a környező tanyákról költöztek a belterületre. A hajdúböszörményi városvezetés biztosítani kívánta számukra, hogy földjeik és egykori tanyáik közelében folytathassák gazdálkodó, állattartó életmódjukat. Az 1960-as évek közepére azonban a tévesztítésnek köszönhetően a legtöbb tanya abbamaradt a gazdálkodás, s ez a külterületi állattartás csaknem teljes megszűnését eredményezte. Ennek ellenére a tanyaokhoz vezető utak, dűlőutak, a mező-

A vizsgált települések területi elhelyezkedése

4 Módy György: Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg a XVIII. századig. *Rácz Zoltán* (szerk.): Bihari falvak 1. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg. Debrecen, Rácz Építész Iroda, 1996. 73–88.

5 Dám László: Bakonszeg települése és népi építészete. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Bakonszeg történelme és néprajza. Bakonszeg, 1990. 239–288.

gazdasághoz, állattartáshoz kapcsolódó legelők, kutak, öntözőcsatornák nevei, ahogyan a tanyanevek is igen aktívan máig megmaradtak a lakosság tudatában. A középkorban önálló, a török hódoltság korában azonban elnéptelenedő falu minden bizonnyal azonos lehetett azzal a *Provod* birtokkal, melyet 1067-ben a százdi apátság kapott Péter szabolcsi főispántól.⁶

Bodaszőlő a megye északi részén fekszik, keletről Bocskai kert, délről Józsa, északnyugatról Hajdúböszörmény határolja. Az erdővel körülvett kistelepülés közigazgatásilag Hajdúböszörményhez tartozik, területileg azonban annak központjától mintegy 8 kilométerre fekszik. Az 1857 fő lakosai területi és etnikai szempontból egyaránt elkülönülnek egymástól: a magyarok a település délebbi, régebben beépített részén, a cigányok⁷ pedig az attól északra eső Lorántffy kertben élnek. Annak ellenére, hogy a cigányság szegregálódva él, a mindennapos szituációkban gyakran érintkezik a magyar közösséggel. A cigánysor infrastruktúrája a magyarok lakta részhez képest jóval gyengébb, hiszen a Lorántffy kert területén nem közművesített lakóházakban, hanem kis méretű üdülőházakban élnek a lakosok. A helybeliek szerint a falu a nevét egykori birtokosáról, Boda Jánosról kapta, a névadó személyről azonban a történeti források nem tesznek említést. A hely csupán a XVIII. század közepén tűnik fel a forrásokban, ettől az időtől említik nagy kiterjedésű erdejét *Boda-csere*, *Bodai-csere* és *Bodai-erdő* néven. Az ugyanezt az erdőt jelölő *Boda gyakra* név viszont már a XV. század végén előfordul egyetlen adattal.⁸

A vizsgált települések területi, táji-természeti szempontból két tömböt alkotnak: Pród és Bodaszőlő a megye északi részén, a Hajdúháton, az egykori Hajdú megye területén, míg Bakonszeg és Szentpéterszeg ettől délebbre, a Berettyó-Körös-vidéken, a történelmi Bihar megye területén fekszik. A két-két település azonban nem pusztán területét és természeti viszonyait tekintve különbözik egymástól. Ahogyan azt fentebb már kifejtettem, Bakonszeg és Szentpéterszeg már az Árpád-korban lakott település volt, s később sem néptelenedett el. A két északi falu története ezzel szemben jóval rövidebb múltra tekint vissza.

A HELYNÉVISMERETI VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

A négy falu névismereti átlagait⁹ összehasonlítva azt találjuk, hogy a két-két település helyzete a területi, táji-természeti, történelmi és közigazgatási jellemzők mellett a helynévismeret tekintetében is eltérő. A nagy történelmi múltú, a kezdetektől lakott déli településeken, Bakonszegen és Szentpéterszegen a nyelvhasználók a településük névkincsének átlagosan legalább a felét ismerik. A felmérések ezzel szemben Pródon és Bodaszőlőn valamivel gyengébb fokú névismereti átlagokat tártak fel. A két szélső pólus közötti 15 százalékpontos eltérés jelentősnek tartható. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a helynévismeret a település múltjával általában véve korrelál: az évszázadok óta, folytonosan lakott településeken élők feltehetően jobban ismerik az őket körülvevő helyneveket, mint a rövid múltú

6 Ehhez lásd Kovács Éva: A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

7 Minthogy a *cigány* szót mindkét helyi közösség használja, és ez a szociológiai szakirodalom által is elfogadott, én magam is így utalok erre az etnikai csoportra.

8 H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 102. Budapest, 1959.

9 Az alább közölt százalékos adatok számításakor az adott település teljes jelenkori, azaz a hagyományos helynévgyűjtés alkalmával egybeállított helynévanyagát tekintettem 100%-nak.

településeken élő lakosok. Megfigyelésemet a más kutatási eredményekkel való összevetés is megerősíti: a Szentpéterszeggel szomszédos – a Bakonszeghez és Szentpéterszeghez hasonlóan az Árpád-kortól folytonosan lakott településen – Tépén Györffy Erzsébet helynév-szociológiai vizsgálata során azt tapasztalta, hogy a falu lakosainak névismerete átlagosan ugyancsak a település helynévanyagának több mint a felére kiterjed.¹⁰

Település	Névismereti átlag
Bakonszeg	60%
Szentpéterszeg	53%
Tépe	53%
Pród	49%
Bodaszőlő	45%

Az adatközlők összesített névismereti átlaga településenként

ÉLETKOR ÉS HELYNÉVISMERET

Az alábbi ábra az egyes generációs csoportok névismereti átlagait településenként mutatja be. Korcsoportonként előrehaladva a névismereti átlagok minden településen növekednek. A két szélső pólus – azaz az első és a negyedik nemzedéki csoport névismereti átlaga – közötti eltérések feltárása érdekes tanulságokat kínál.

Korcsoport		Bakon- szeg	Szent- péterszeg	Pród	Boda- szőlő	Súlyozott átlag
1.	20 év alattiak	36%	30%	18%	33%	27%
2.	21–40 év közöttiek	59%	44%	51%	41%	49%
3.	41–60 év közöttiek	69%	64%	55%	48%	60%
4.	61 év felettek	78%	75%	73%	70%	75%

A generációs csoportok névismereti átlagai

A legkisebb eltérést Bodaszőlőn mérhetjük: a gyerekek és az idősek névismerete között 37 százalékpontos különbség van, ami főképpen a legidősebb korosztály alacsony névismereti átlagával magyarázható, s ez abból adódik, hogy a negyedik nemzedéki csoportba tartozó nyelvhasználóknak csaknem a harmada csupán az elmúlt években költözött a településre. A másik északi település, Pród szélső értékei között jóval nagyobb, 55 százalékpontos különbséget tapasztalhatunk. Ha a négy település gyerekekre vonatkozó névismereti átlagait összevetjük, azt találjuk, hogy ez az érték Bodaszőlőn, Bakonszegen és Szentpéterszegen a 30%-ot is meghaladja, Pródon ellenben a legifjabbak névismereti átlaga pusztán 18%. Ez utóbbi településen a gyerekek alacsony névismereti átlaga abból

10 Györffy Erzsébet: Helynév-szociológia. A Magyar Névarchívum Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 82.

adódik, hogy – noha a megnevezett objektumok legnagyobb hányada mára már megszűnt – az egykori külterületi tanyarendszer nevei máig aktívan jelen vannak a pródi közösség tudatában. A pródi helynévrendszer nagy számban tartalmaz tehát olyan elemeket, amelyekről a gyerekek hallhattak ugyan, lokalizálni azonban nem tudják azokat, mivel soha nem látták a jelöltjüket. A bakonszegi és szentpéterszegi szélső értékek közötti különbség csaknem azonos: előbbi esetében ez 42, míg az utóbbi településen 45 százalékpontos eltérést jelent. A négy falu közül e két településen figyelhető meg a korcsoportonkénti átlagok leginkább egyenletes, mondhatni szerves növekedése, aminek a hátterében azt sejtethetjük, hogy e településeken nem kell számolnunk olyan külső körülményekkel (mint pl. Bodaszőlőn a betelepülések, Pródon a tanyarendszer felszámolása), amelyek az életkornak a helynévismerettel való szoros összefüggését jelentősen módosítanák.

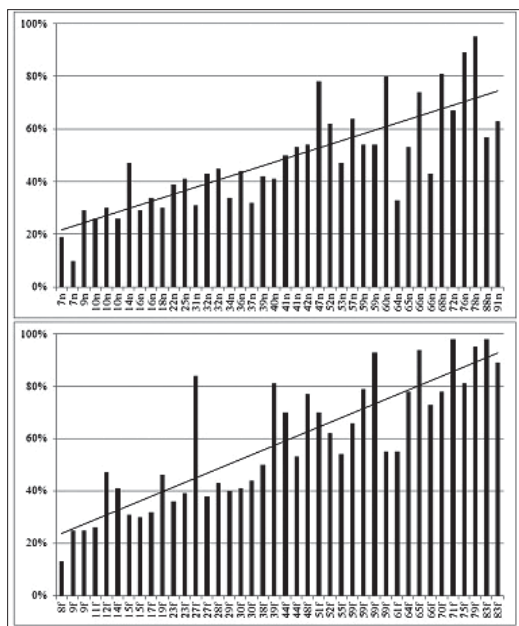
A névkincs változása kapcsán két további jelenségre is érdemes kitérnünk. Egyrészt azt látjuk, hogy noha az általános tendenciák szerint a névhasználó közösségek által birtokolt helynévállomány csökken, az egyes korcsoportok által ismert helynévkincsben ugyanakkor minimális bővülések is megfigyelhetők: az idősek is megismernek újabb neveket (pl. újabb utcaneveket), noha felejtenek is el nyilvánvalóan. Másrészt az egyéneket érintő változások fokozott lehetőségével is számolnunk kell: a névkincs-elsajátítás és -változás általános tendenciáitól az egyes nyelvhasználók helynévtanulási folyamata akár jelentősen is eltérhet. Konklúzióként tehát azt mondhatjuk, hogy a fiatalabbak már nem fogják megtanulni az idősek által birtokolt teljes helynévkincset, s a névismeret csökkenése maga után vonja az egyes települések helynévállományának csökkenését. Ezzel párhuzamosan a globalizáció hatása miatt – leginkább az újabb generációkhoz tartozó – nyelvhasználók egyéb

irányú, saját településük határán túlnyúló ún. globális helynévkincse viszont minden bizonnyal bővül.

Az életkor mellett számos további nyelven kívüli változó befolyásolhatja a helynévismeretet. Kutatómunkám során a nem és az etnikai hovatartozás névismeretre gyakorolt hatását, továbbá a foglalkozás és a helynévismeret összefüggését is vizsgáltam, s azt tapasztaltam, hogy noha e változók is korrelálnak a névismerettel, az életkorhoz képest ezek befolyásoló szerepe azonban jóval kisebb mértékű.

NEM ÉS HELYNÉVISMERET

A hagyományos helynévgyűjtések gyakorlatában általánosan elterjedt vélekedésnek számít az az elgondolás, miszerint a férfiak jóval több helynevet ismernek a nőknél. Saját kutatásaim mindezt nem támasztották alá. A Szentpéterszegen elvégzett vizsgálatok például azt mutatták, hogy a nők átlagosan a teljes névkincs 48%-át, a férfiak pedig az

A szentpéterszegi adatközlők helynévismerete (n = nő, f = férfi)

58%-át ismerik, ami azt jelenti, hogy a férfiak által ismert neveknek a háromnegyed részét a nők is tudják. A szentpéterszegi esettanulmány ugyanakkor azt is feltárta, hogy a férfiak valamivel erősebb mértékű névismerete nem a biológiai, hanem sokkal inkább a társadalmi nemük következménye. Az alábbi diagramok összevetésekor szembetűnő, hogy 64 év felett a férfiak egymáshoz viszonyított névismerete sokkal kiegyenlítettebb, s összességében nagyobb mértékű, mint a nőké. Foglalkozásukat tekintve a legidősebb férfiak körében földmunkás, kőműves, növénymérnök, növénytermesztési főágvezető, téeszdolgozó stb., míg a nők között konyhai dolgozó, takarítónő, takarékszövetkezeti dolgozó, díjbeszedő stb. adatközlők szerepelnek. Foglalkozásukból adódóan az előbbiekre rendre kijártak a határba, az utóbbiak élettere azonban főképpen a belterületre korlátozódott.

Ha azoknak a településeknek az adatait is bevonjuk a vizsgálatokba, ahol speciálisan nem állt ugyan ez az aspektus a középpontban, de férfi és női adatközlők névismeretét is mértem, akkor a következő tanulságokat fogalmazhatjuk meg. A Szentpéterszegen tapasztaltakhoz hasonló arányokat látunk a pródi felmérésben, Bakonszegen és Bodaszőlőn azonban kiegyenlített az arány, sőt, utóbbi helyen a nők névismereti átlaga valamivel meg is haladja a férfiakét. A súlyozott számítás eredményei pedig azt mutatják, hogy a lokális helynévkincsnek a nők átlagosan az 50%-át, a férfiak pedig az 54%-át ismerik.

Település	Nők	Férfiak
Szentpéterszeg	48%	58%
Bakonszeg	60%	61%
Pród	44%	53%
Bodaszőlő	47%	45%
Súlyozott átlag	50%	54%

A nemek szerinti helynévismeret

A fentieket összegezve azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a férfiak átlagosan valóban több helynevet ismernek, azonban a két nem névismerete között nincs olyan nagyfokú eltérés, mint ahogyan azt korábban feltételezték.

ETNIKAI HOVATARTOZÁS ÉS HELYNÉVISMERET

Az etnikai hovatartozás és a névismeret összefüggéseit a bodaszőlői helynévkincs névismereti vizsgálata révén igyekeztem feltárni. Minthogy 60 év feletti cigány lakosok nem élnek a faluban, az etnikai vizsgálat értékelésekor csupán az első három nemzedéki csoport névismeretének összevetésére nyílt lehetőségem. A vizsgálatok szerint a magyarok súlyozott névismereti átlaga 44%, a cigányoké pedig 37%. A magyar és a cigány gyerekek egyaránt a helynévkincs harmadát ismerik, ám a második és harmadik nemzedéki csoportban a magyarok névismereti átlaga magasabb a cigányokénál: az eltérés mértéke 10–12 százalékpontos.

A bodaszőlői magyarság és cigányság névismeretének összevetésekor azt tapasztaltam, hogy a cigányság valamivel alacsonyabb mértékű helynévismeretét nem pusztán a területi különültségben is megjelenő etnikai eltérés okozza. A bodaszőlői közösség egy része mindössze 10–15 éve él a faluban, s ez egyértelműen kihat a helynévismeretükre is.

Abban a korcsoportban például, amelynek minden tagja tősgyökeres lakos (20 év alattiak), a két közösséghez tartozó nyelvhasználók helynévismereti szintje tulajdonképpen azonos, a további nemzedéki csoportokban ugyanakkor a cigányság névismerete a magyarokénál alacsonyabb értékeket mutat. Mindez nem független attól, hogy a bodaszőlői cigány közösség felnőtt tagjainak mindegyike betelepült lakos, míg a magyarság körében jóval alacsonyabb a betelepültek aránya. Kutatásom eredményei szerint a nem tősgyökeres magyar nyelvhasználók névismerete lényegesen nem tér el a cigányságnál megfigyelt értékektől: a betelepült lakosok névismerete tehát végső soron – etnikai hovatartozástól függetlenül – a településen töltött időnek, s ezzel összefüggésben a külterülettel való kapcsolatnak a függvénye.

FOGLALKOZÁS ÉS HELYNÉVISMERET

A foglalkozás és a helynévismeret összefüggését mind hazai, mind nemzetközi szintén már jó ideje vizsgálják a névtudósok.¹¹ E változónak a névismeretre gyakorolt hatását a múlt századbeli hagyományos helynévgyűjtések módszertani leírásai ragyogóan példázzák: az adatközlők megválasztásának szempontjai között a foglalkozás a legkorábbi időktől jelen van. Már-már axiómaként tarthatjuk számon azt a megállapítást, hogy a kistelepülések határával aktív kapcsolatban lévő, pl. földműves, mezőőr, gátőr stb. foglalkozású egyének helynévismerete jóval magasabb, mint a külterületre csak alkalmanként járóké. E megállapítás érvényességét a legújabb empirikus kutatások eredményei is alátámasztják.

A két tényező koherens összefüggését az általam végzett analízisek mindegyike felszínre hozta, ezek közül azonban e helyütt csupán a két legmarkánsabb jelenséget emelem ki. Sajátos példa lehet a pródi vizsgálat egyik adatközlője: a vízügyes dolgozó az interjú során az általa ismert helynevek előhívásakor rendre a foglalkozásához kapcsolódó objektumok neveit, a vízneveket használta viszonyítási pontként, pl. „*Gazdag Pipó-tanya, hát az itt van a Kadarcs mellett*”, „*Kati-tanya, az meg a Kánígyes mellett volt, ha jól tudom*”, „*Lázár-tanya a Vidi-zugban a Keleti mellett*”.

Ugyancsak jól példázza a foglalkozás névismeretre gyakorolt hatását a szentpéterszegi esettanulmány: a férfiak foglalkozásukból adódóan kiterjedtebb helynévismeretre tehetek szert a nőknél. A névismeret mértékét tehát az adatközlők életvitele, foglalkozása – vagyis végső soron a társadalmi neme – határozta meg. A foglalkozás mint az egyének névismeretére ható kritérium semmiképpen sem önmagában vizsgálendő tehát: a bel- és külterületen töltött idő, a nem, az etnikai hovatartozás mind-mind olyan szempontok, amelyek szoros összefüggést mutatnak ezzel a tényezővel.

ÖSSZEZÉS

Úgy vélem, a fenti szempontok felvillantása világosan rámutatott arra, hogy a bennünket körülvevő helynevek ismeretét számos nyelvi és nyelven kívüli tényező befolyásolhatja. Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a helynevek ismeretének, ezzel együtt pedig lét-

¹¹ Lásd például *Pitkänen, Ritva Liisa*: The nomenclatures of a farmer and a fisherman: occupation as the decisive factor. In *Nicolaisen, Wilhelm F. H.* (szerk.): Proceedings of the 19th International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4–11, 1996. Aberdeen, Department of English, University of Aberdeen, 1998. 277–284.

rehozásának és használatának végső oka az ember kommunikációs szükséglete. Az ember nem a térbeli tájékozódást megkönnyítendő tanulja meg és használja az őt körülvevő objektumok neveit, hanem alkalmazásukkal annak a lehetőségét teremti meg magának, hogy az egyes helyeket megnevezze.¹² Mindebből egyúttal az is következik, hogy az egyének helynévismeretére az általuk megélt kommunikációs helyzetek vannak a legjelentősebb ráhatással.

E. Nagy Katalin

„Keserves Dög-halált botsáta Városunkra...”

Az 1742. évi debreceni pestispátens

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Az 1739-től dühöngő nagy pestisjárvány második hullámának idején, 1742. december 30-án a debreceni városi tanács kiadott egy nyomtatott pátentet, amely egyrészt megismételte a központi, a Helytartótanács által előírt rendszabályokat, másrészt pedig sajátos, református teológiai magyarázatot fűzött hozzájuk.¹ Ezt a magyarázatot feltehetőleg a város egyik lelkésze készítette, hiszen, amint az alábbiakban olvashatjuk, a prédikációs irodalom műfaji hagyományaihoz híven először értelmezte tárgyát, magát a pestisjárványt, számba vette kialakulásának – mind spirituális, mind társadalmi – okait, majd sorra vette az ezekkel szemben felhozható/felhozott ellenérveket. A dokumentum keletkezésének mikrokontextusából tudjuk, hogy a megcáfolt ellenérvek egy, a járvány alatt kitört városi felkelés résztvevőinek a szájából hangzottak el, de beleilleszkedtek egy jóval korábbi, többek között Komáromi Csipkés György (1628–1678) által képviselt betegségértelmezés kereteibe is. Ezeket a szemmel láthatólag egy szigorúbb, puritán értelmezésben gyökerező ellenérveket a pestispátens pontról pontra tárgyalta, és rámutatott helytelen voltukra.

A járvány alatti vesztegzár-rendelkezések és az élelemelosztás nehézségei nyomán kitört debreceni lázadásról többször írtam korábbi tanulmányaimban, elemeztem annak mentalitástörténeti hátterét.² Az 1742. decemberi pestispátens – amelyre még az 1990-es

12 Hoffmann István–Rác Anita–Tóth Valéria: Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Budapest, Gondolat Kiadó, 2018. 101.

1 HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

2 Rövidebb, ismeretterjesztő formában (lábjegyzetek és szakirodalom nélkül) megjelent: *Kristóf Ildikó*: Pestis Pestise. Járvány és lázadás Debrecenben, 1739–1742. Rubicon 1990. 6. 20–23. Újraközölve: *Sz. Kristóf Ildikó*: A Pestis Pestise. Járvány és lázadás Debrecenben. Rubicon 2020. 5. 26–31. Hosszabban, lábjegyzetekkel és szakirodalommal ellátva, angol nyelven: *Kristóf Ildikó*: „The Plague of the Plagues”. Epidemic and Riot in Debrecen in 1739/42. The Third Finnish-Hungarian Symposium on Ethnology in Konnevesi 20–25. 8. 1989. Vol. I. Historical Sources, Ethnos – Toimite. 8. 1991. 1. 64–77. Hosszabban, lábjegyzetekkel és szakirodalommal ellátva, magyar nyelven: *Sz. Kristóf Ildikó*: „Sír a Lélek benne, hogy nem temethet úgy, mint régen.” Pestis és lázadás Debrecenben. 1739–1742. Sárospataki Füzetek 24. 1. 2020. 17–29.